

Частина 3

БОРОТЬБА З ЕРОЗІЄЮ ҐРУНТІВ, ЗСУВАМИ, СЕЛЯМИ

Ерозія (від лат. *erosio* — роз'їдання) – **руйнування ґрунту водою, що стікає схилом, вітром або в процесі обробітку ґрунту**. Водна ерозія призводить до розмивання й змивання ґрунту, до утворення ярів, вітрова – до розвіювання й видування найродючішого верхнього шару ґрунту. Розрізняють геологічні, антропогенні, зоогенні фактори утворення й розвитку ерозії.

Розділ 22

ПРОТИЕРОЗІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЙ

Лісемеціорація сильно еродованих балково-яружних земель дозволяє утягнути їх в інтенсивне використання для виробництва кормів і лісової сировини та одночасно захистити сільськогосподарські угіддя від подальшої ерозії

22.1. Загальні відомості

Ерозія, водна – процес руйнування ґрунтів, геологічних порід талими й дощовими водами, що стікають. Поділяється на бокову, розвитку ярів, глибинну, іригаційну, крапельну, площинну, підземну й ін..

Сучасні ерозійні процеси охоплюють значні території й характеризуються елементами гідрографічної мережі: 1) улоговини, глибина понижень 0,3-2 м; нахил місцевості 5-6°, ширина зверху до 4 м, площа до 50 га. Використовують під оранку; 2) лощини, це більш глибоке утворення, глибина пониження 8-10 м; нахил місцевості 10-20°, ширина зверху 30-70 м, ширина дна 10-20 м, площа до 500 га; 3) суходоли, береги асиметричні, глибина понижень 15-20 м; нахил місцевості 20-25°, ширина зверху 200-700 м, ширина дна — 20-25 м, площа до 5000 га; 4) річкові долини, площа понад 5000 га.

Площинна ерозія – порівняно рівномірне винесення ґрунтових часток малими потоками талих і дощових вод (рис. 22.1)

Лінійна ерозія (ярів) – тип ерозії схилу, при якій під дією концентрованих потоків води утворюється розмиви, глибокі яри, які

можуть бути згладженими і не згладженими (рис. 22.2). **Морфологія яру:** 1) вершина; 2) дно яру; 3) ухил ярусу; 4) гирло. **Стадії розвитку яру:** 1) стадія промоїни, ширина 0,5-1 м; 2) стадія врізання; 3) стадія виробітку профілю; 4) стадія затухання яру.

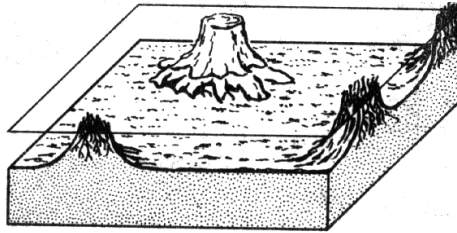

Рис. 22.1. Площинна ерозія

Бокова річкова ерозія – руйнування схилів річкової долини через підмивання берегів. Викликає міграцію русла водостоку, сприяє утворенню річкових меандр, розширює річкову долину (рис. 22.3). Морфологія річкової долини така: 1) витoki річки; 2) ложе фарватеру; фарватер — найбільш глибоке місце в річці; 3) конус виносу; 4) гирло.

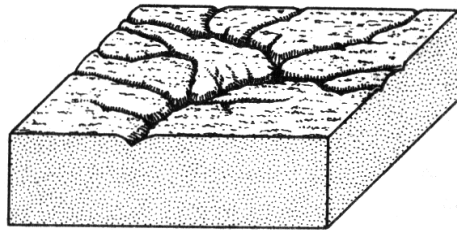

Рис. 22.2. Лінійна ерозія ярів

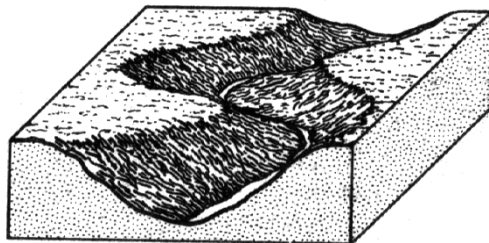

Рис. 22.3. Бокова річкова ерозія

При неправильному зрошенні може з'являтися *іригаційна* ерозія, що виникає на ділянках із середніми й більшими ухилами при завищених ухилах каналів, борозен і смуг; при відводі скидних вод на схили балок, а також через велику інтенсивність дощу при дощуванні, коли вода не встигає усмоктуватися в ґрунт і утворюється поверхневий стік.

Ерозія, вітрова (дефляція) - видування, обточування й шліфування гірських порід і ґрунтів мінеральними частками, які приносяться вітром, а також перенесення тонких продуктів вивітрювання. В результаті здування часток, а іноді всього орного шару ґрунт збіднюється гумусом, основними елементами живлення рослин; знижується родючість. Крім того, внаслідок видування з під рослин ґрунту й оголення коріння рослин, останні гинуть (рис. 22.4).

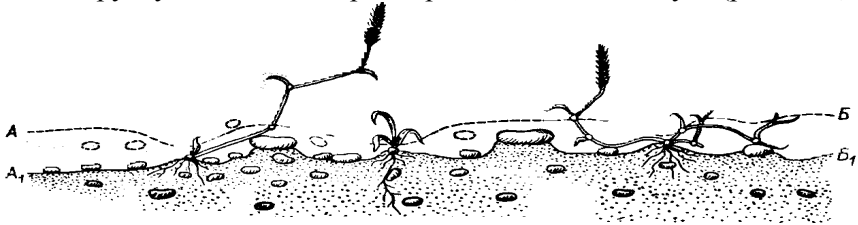

Рис. 22.4. Вітрова ерозія на полі жита: А-Б – початковий рельєф після посіву; А₁-Б₁ – мікрорельєф тієї ж ділянки, змінений вітровою ерозією

Вітрова ерозія особливо небезпечна для піщаних ґрунтів. Вирубування лісів або руйнування трав'яного покриву при випасанні тварин на піщаних ґрунтах і на окраїнах пустель веде до переміщення пісків і наступу їх на родючі землі (рис. 22. 5).

Переміщуючи поверхнею літосфери гігантські маси піску на 500-800 км від місць їх утворення, вітер намітає невеликі гряди, пагорби, пригірки сухого сипучого піску (у пустелях – бархани, приморських рівнинах – дюни). Крім того, при вивітрюванні вітром виникають ще й такі еолові форми рельєфу, як еолові стовпи, кам'яні гриби, кам'яні карнизи багатогранники, столи, ніші, видуті вітром печери, кишені, відшліфоване каміння й ін.

Природна ерозія ґрунтів дуже повільний процес. Так, наприклад, поверхневими водами 20 см ґрунту під лісом зноситься за 174 тис. років, під луками – за 29 тис. років. При вірній сівоzmіні поля втрачають 20 см ґрунту за 100 років, а при монокультурі кукурудзи – усього за 15 років. В останніх двох випадках швидкість руйнування ґрунтового покриву набагато перевищує темпи його утворення.

Рис. 22.5. Занесений піском оазис

Ерозія ґрунтів за час розвитку земної цивілізації привела до повної або часткової, але значної господарської втрати родючості на більшій половині угідь планети (1,6-2,0 млн. км² при сучасному використанні 1,4-1,6 млн. км²). Щорічно від ерозії вилучається із сільськогосподарського використання від 50 до 70 тис. км² земель (більше 3 % від тих, що використовуються в рік)

Еродовані ґрунти, поширені практично на всій території України. Змив родючих верхніх горизонтів призводить до збіднення ґрунтів унаслідок: 1) зменшення запасу гумусу та доступних мінеральних речовин; 2) погіршення фізичних властивостей і водного режиму; 3) формування бідніших і сухіших порівняно з не еродованими землями - ландшафтів.

Акумуляція продуктів ерозії у нижніх частинах схилів, на днищах балок, у конусах виносу призводить до утворення у цих місцях багатших поживними речовинами смуг земель.

22.2. Протиерозійна організація території

Для боротьби з ґрунтовою ерозією розробляють зональні комплекси взаємодоповнюючих агротехнічних, лісомеліоративних, гідротехнічних і організаційно-масових заходів. Меліорація земельних угідь включає: 1) протиерозійну організацію території; 2) ґрунтозахисну сівозміну; 3) гідротехнічну меліорацію; 4) фітомеліоративні насадження.

Противерозійна організація території розглядається як сукупність науково обґрунтованих і перевічених практикою організаційних, агротехнічних, фітомеліоративних, гідротехнічних та інших заходів, які проводять на території з метою екологічно-виправданого використання земель та попередження ґрунтової ерозії.

Противерозійна організація території передбачає: 1) виділення земельних фондів; 2) розробку та впровадження технічної меліорації для попередження водної ерозії; 3) проект і створення ефективної системи фітомеліоративних насаджень.

Основу меліорації складають противерозійні заходи, що виконують у межах яружно-балкової системи (ЯБС) комплексно в тісному ув'язуванні з противерозійними заходами, проведеними на водозбірному басейні. Меліоративний комплекс включає лісонасадження, гідротехнічні споруди й фітомеліорацію із забезпеченням умов для одержання максимального противерозійного, господарського і рекреаційного ефекту.

Після меліорації яружно-балкові землі використовують під лісами промислового призначення, садами й виноградниками, кормовими угіддями для домашніх і диких тварин, під плантаціями для обробітку технічних і лікарських культур, під ставками й водоймами, а також як рекреаційні зони.

Ступінь ураженості земель ярами визначають у залежності від показників розчленованості, яружності, щільності ярів і напруженості яроутворення (табл. 22.1)

Таблиця 22.1. Групування балок і їх, систем за ступенем ураження ярами

Ступінь ураження балок ярами	Показники			
	Розчленованість (Р), км/км ²	Яружність (О), га/км ²	Щільність ярів (П), шт./км ²	Яроутворення, км/км
Дуже слабка	<0,15	<0,2	<1	<0,005
Слабка	0,15-0,6	0,2-0,9	1-4	0,005-0,15
Середня	0,6-2,2	0,9-3,5	4-17	0,15-0,55
Сильна	2,2-9,0	3,5-14,0	17-67	0,55-1,25
Дуже сильна	>9,0	>14,0	>67	>1,25

Для розміщення прибалкових лісосмуг, розпилювачів стоку, водовідвідних і водозатримувальних валів до складу гідрографічного

фонду включають у необхідних випадках меліоративну смугу шириною 12,5—21 м. В умовах України, меліоративна смуга такого розміру займає в середньому 3,3% від площі водозбору (від 2,4 до 4% у залежності від ступеню ураженості ярами).

Меліоративно-господарські заходи на яружно-балкових системах включають наступні роботи: 1) зарівнювання вимоїн на прибалкових і прибалкових ділянках схилів із дрібно горбистими зсувами й іншими нерівностями і дрібними ярами глибиною до 1,5—2 м і їхнє залуження; 2) вирівнювання ярів із побудовою гідротехнічних споруд, що запобігають нові розмиви (лотків, швидко-токів, шахтних водоскидів, перепадів і ін.); 3) пристроїв розпилювачів стоку і протиерозійних гідротехнічних споруд (водозатримувальних і водовідвідних валів, канав, дамб-перемичок, донних загат і напівзагат і ін.); 4) відсипання укосів на схилах ярів із кутом рівноваги, що не сформувався, і підготовку їх до залісення (прилягаючих ділянок — до залуження); 5) створення прибалкових (прияружних) лісосмуг і насаджень на відсипаних укосах ярів; 6) вирощування берегових і донних насаджень на гідрографічній мережі, залуження положистих берегів і донних ділянок балок; 7) будівництво водойм, дорожньої мережі й організацію рекреаційних зон.

Послідовність виконання робіт на ЯБС приблизно відповідає порядку даного переліку.

Протиерозійну меліорацію починають навесні із зарівнювання вимоїн і дрібних ярів (глибиною до 2—3 м), відведених під лісосмуги, а також берегів балок крутістю до 12°. Далі вирівнюють схили ярів глибиною до 5 м, споруджують водовідвідні й водозатримувальні вали, дамби-перемички й інші гідротехнічні споруди. У той же час, на початку літа, до зливових дощів проводять лучно-меліоративні роботи на берегах і широких донних ділянках балок. Лісомеліоративні роботи проводять у літньо-осінній період.

Яружно-балкові системи для комплексного меліоративного освоєння в залежності від інтенсивності прояву сучасних ерозійних процесів, ступеня змивання й розвиненості ґрунтів, а також крутості берегів і схилів розділені на десять категорій: 1) приярові і прибалкові ділянки крутизною до 8°; 2) схили крутизною до 12°, зустрічаються промоїни й мілкі яри глибиною до 2 м. На деяких ділянках схилів розвиваються процеси зсувів; 3) схили крутизною до 20°, зустрічаються промоїни і мілкі яри; 4) схили балок

крутизною 20-35° з промоїнами і мілкими ярами до 2 м; 5) короткі відрізки схилів балок крутизною до 25°, міжяружні частини схилів, які прилягають до бровки гідрологічної мережі площею до 0,5 га, які не використовуються у сільському господарстві крупно-горбисті зсуви; 6) широкі донні ділянки балок з стійким або слабо вираженим руслом водотоку; 7) донні ділянки балок з блукаючим руслом водотоку і вираженим рельєфом; 8) відкоси ярів у стадії стійкої рівноваги крутизною 35-40°; 9) діючі яри з невиробленим профілем рівноваги; 10) донні ділянки ярів з невиробленим профілем рівноваги, а також конуси виносу ярів.

22.3. Протиерозійні меліорації

Тераси (франц. terrasses, від лат. terra - земля) у геоморфології – **форми рельєфу, що являють собою горизонтальні або злегка похилі площини з майже рівними поверхневими, обмежованими уступами.**

Терасування – **штучне перетворення поверхні схилів на горизонтально вирівняні або похилі східцеподібні протиерозійні майданчики для припинення змиву ґрунту й використання схилів під сільськогосподарські й лісові культури.** Терасування буває наоране, плантажне й виїмково-насіпне.

Терасування крутих схилів — ефективний протиерозійний захід, тому що вали-тераси, затримують поверхневий стік практично в місці його утворення, сприяють зволоженню земель, або відводять його на задерновані схили, безпечні в ерозійному відношенні.

Розрізняють тераси гребеневі, або вали-тераси, або вали із широкою основою, а також східчасті й траншейні.

Гребеневі тераси бувають із горизонтальним і похилим валом. Тераси з горизонтальним валом улаштовують паралельно горизонталям схилів із мінімальним числом зломів у плані й прив'язують до границь полів і виробничих ділянок. Їх застосовують у районах недостатнього й помірного зволоження на добре водопроникних ґрунтах.

Гребеневі тераси створюють на оброблюваних схилах, зайнятих ґрунтозахисними сівозмінами, пасовищами й косовицями, при ухилах 0,02-0,12 (1-6 °) і незначної кількості балок на схилах. Вали терас роблять трикутного профілю висотою $h = 0,4-0,6$ м при глибині

прудка $h_0 = 0,2-0,4$ м із дуже пологістими ($m = 4-8$) укосами для проходження ґрунтообробних агрегатів. З метою затримки води кінці валів повертають нагору схилу під кутом $110-130^\circ$. Будівельна висота валів повинна бути на $10-15$ см вищою проектною з обліком осідання ґрунту. Відстань між валами $l, м$, обґрунтовують гідрологічними розрахунками з умови затримування в прудку перед нижнім валом об'єму весняного або зливого стоку з площі між валами.

Перевищення гребенів валів $\Delta h = 0,8-1,5$ м.

Досвід проектування гребневих терас показує, що відстань між валами на суглинкових ґрунтах складає $18-38$ м, а на супіщаних — $22-50$ м. Зі збільшенням ухилу схилу ця відстань зменшується.

Гребеневі похилі тераси застосовують у районах надлишкового зволоження при слабкій водопроникності ґрунтів. Вали терас трасують під гострим кутом до горизонталей, щоб вони мали подовжній ухил близько $0,001$ і тим самим забезпечувався повільний відтік води з тераси уздовж вала і не відбувалося перезволоження ґрунтів.

Для поліпшення умов роботи сільськогосподарських машин горизонтальні й похилі гребеневі тераси прагнуть проектувати рівнобіжними, а на порівняно рівних схилах — прямолінійними. При цьому на окремих ділянках глибина прудка на довжині тераси може збільшуватися, і щоб у зниженнях не утворювалися застійні зони, влаштовують трубчастий дренаж із пропуском води під валом униз схилом.

Вали влаштовують плугами загального призначення в агрегаті з тракторами класу 30 кН. Оранку проводять у звалення. В даний час широко застосовують **наорювальний спосіб**, при якому вал наорюють шляхом переміщення ґрунту вниз схилом. Звичайний плуг при оранці робить зворотний холостий хід. Тому для підвищення продуктивності робіт рекомендується застосовувати оборотні плуги (наприклад, ПОН-3-40), що виключають холості проходи. Остаточні укоси валів вирівнюють автогрейдером або бульдозером.

Східчасті тераси (рис. 22.6) створюють на гірських схилах крутістю $10-40^\circ$. Їх нарізують на горизонталях шляхом зрізання ґрунту у верхній частині полотнища тераси й відсипання його в нижній. Таким чином, полотнина з однієї сторони складається з материкового ґрунту, а з іншого боку — із насипного. Східчасті тераси бувають із горизонтальним, похилим убік схилу місцевості, і

зі зворотним нахилом полотнини. Найчастіше влаштовують тераси з горизонтальною полотниною. Тераси зі зворотним ухилом полотнини нарізують строго на горизонталі на добре водопроникних ґрунтах, із нахилом полотнини схилу — на ґрунтах із поганою водопроникністю. Ширина полотнини східчастих терас 3-6,5 м.

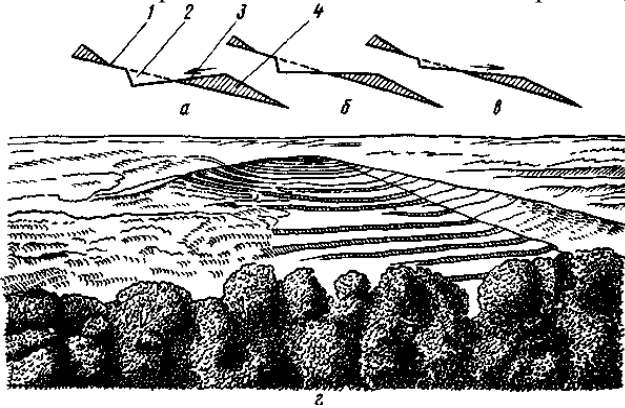

Рис. 22.6. Східчасті тераси:

а — зі зворотним ухилом (1 — берма; 2-материковий укіс; 3 — полотнина; 4 — насипний укіс); *б* — з горизонтальною полотниною; *в* — з похилим убік схилу місцевості полотниною; *г* — загальний вигляд.

Східчасті тераси роблять спеціальними машинами-терасерами Т-4, Т-4М, ТР-2А, ТС-2,5 або універсальними бульдозерами. Об'єм земляних робіт залежить від крутості схилу й ширини полотнини тераси. Так, при збільшенні крутості з 15 до 35° об'єм робіт на 100 м тераси при ширині полотнини 3,7 м зростає з 86 до 181 м³, а при збільшенні ширини з 2 до 4 м - у 4 рази.

Тераси будують за проектом, що складають, використовуючи план у масштабі 1:5000 із горизонталями через 0,5 м.

Є досвід терасування крутих схилів вибуховим способом, що дозволяє влаштовувати тераси в будь-який час року на схилах крутістю більш 20-25°, на яких застосування звичайних землерийних машин практично виключено.

Східчасті тераси перешкоджають появі ерозії, тому що добре затримують стік на схилах будь-якої крутості. Їх використовують під лісові насадження, плодові культури й багаторічні трави.

Тераси-канави (траншейні) улаштовують в основному для заліснення сильно змитих схилів крутістю більше 30°. Вони

складаються з траншей, виритих уздовж горизонталей і земляних валів із вийнятого ґрунту. В даний час тераси-канави застосовують рідко через складність їхнього устрою й механізації наступних робіт.

Терасування схилів у районах недостатнього зволоження сприяє одержанню стійких врожаїв. Збільшення врожаю зернових на 0,25-0,99 т/га і більше, ніж на ділянках без терас. Витрати на будівництво окупаються за 2-3 роки.

Гідротехнічні споруди для боротьби з лінійною ерозією. Щоб попередити утворення й ріст вимоїн і ярів, будують гідротехнічні споруди, що умовно можна розділити на найпростіші, виконані з місцевих ґрунтів (розпилювачі стоку, водовідвідні вали-канали, нагорні канали, водозатримні вали), й складні (швидкоходи, перепади, консольні скидання).

Розпилювачі стоку (рис. 22.7) — це найпростіші земляні споруди, що створюють у місцях небезпечної концентрації водного потоку для його розосередження. Їх роблять на прибалкових схилах, рознімних борознах, в узліссі лісу, на межах, колях доріг. Розпилювач стоку являє собою прямолінійну канаву глибиною 0,4-0,6 м із земляним валиком висотою 0,3-0,5 м і довжиною 10-40 м, розташований під кутом приблизно 45° до потоку. Подовжній ухил канави на орних землях приймають 0,005-0,01. Розпилювачі розташовують на довжині балки через 50-100 м. Їх виконують плантажними однокорпусними плугами в агрегаті з тракторами ДТ-75, С-80 і ін. На задернованих балках розпилювачі зберігаються 5-7 років, а на орних землях їх щорічно відновлюють до початку польових робіт. Гідрологічних і гідравлічних розрахунків розпилювачів стоку не роблять.

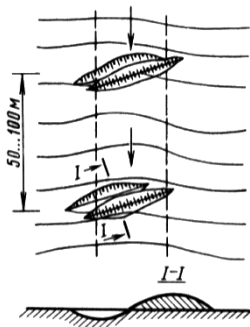

Рис. 22.7. Схема розташування розпилювачів стоку уздовж балки

Водовідвідні вали-канави (рис. 22.8) перехоплюють стік і направляють його до водоскидних (або водозатримних) споруд або на добре задерновані схили. Їх трасують з подовжніми ухилами 0,003-0,005, що перешкоджає розмиву й замуленню. Якщо такий ухил забезпечити не можна, на канавах улаштовують перепади або кріплять дно й укоси. У поперечному перерізі вали-канави роблять трикутного або трапецієподібного профілю з коефіцієнтами закладення сухих укосів 1-1,5 мокрих — 2-5.

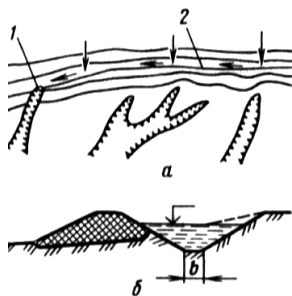

Рис. 22.8. Водовідвідні вали-канави:
а — план; б — поперечний переріз; 1 — водоскид; 2 — вал канава

Гребінь вала повинний бути на 0,2-0,5 м вище розрахункового рівня води в каналі.

Досвід показав, що укоси валів-каналів на орних землях доцільно робити положистими (1:5—1:8), прохідними для ґрунтообробних агрегатів. Поперечний переріз валів-каналів визначають гідравлічним шляхом у залежності від розрахункової витрати води, користаючись формулами рівномірного режиму. Розрахунки ведуть на окремих ділянках довжиною 200-300 м. За розрахунковий приймають зливу або весняну витрату 5-10 % імовірності перевищення (СНіП 2.01.14—83. Визначення основних гідрологічних характеристик).

Водозатримні вали влаштовують для припинення росту ярів. Їх розміщують уздовж горизонталей вище зростаючої вершини яру (на малоцінних міжяружних непридатних землях) або трохи нижче їх (рис. 22.9). З метою економії земель вали рекомендується розміщати на міжяружних малоцінних у господарському відношенні землях. Їх створюють після проведення на водозбірному схилі необхідних протиерозійних агротехнічних заходів. У цьому випадку розміри валів будуть менше. Вали роблять, якщо площі водозборів не перевищують 15-20 га, а ухил прибалкових схилів не більше 2°. При

більшій крутості (до 6°) водозбірна площа не повинна перевищувати 5 га, тому що в цьому випадку затримуваний валом об'єм води менше об'єму вала й його будівництво економічно недоцільне.

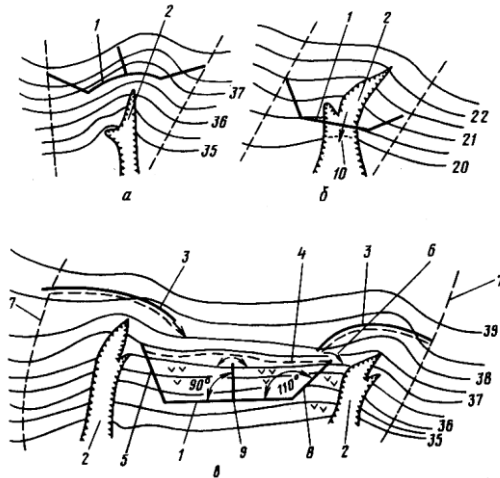

Рис. 22.9. Розташування водозатримних валів:

а — вище яру на рельєфі; *б* — нижче вершини яру; *в* — між ярами; 1 — водозатримний вал; 2 — яр; 3 - водовідвідний вал-канавка; 4 — уріз води прудка; 5 — глуха шпора; 6 - водозлив; 7 - вододіл; 8 — відкрита шпора; 9 — перемичка; 10 — водоспуск.

У поперечному перерізі водозатримні вали роблять трикутного, але частіше трапецієподібного профілю шириною зверху до 2,5 м, висотою 0,8-3 м і коефіцієнтом закладення укосів 1,5-2,5. Для утримання води в прудке перед валом кінці вала загинають нагору по схилі і влаштовують глухі або водозливні шпори, через останні скидаються надлишки води. У плані вали проектують прямолінійними довжиною до 400-500 м із мінімальним числом зломів. Довжину вала розраховують з обліком його поперечного перерізу рельєфу місцевості й об'єму затримуючого весняного або зливового стоку 5-10% імовірності перевищення, а при наявності надійних водообходів — до 75%. Щоб зменшити наслідки аварії у випадку прориву вала, через кожні 60-100 м улаштовують земляні перемички, що розділяють прудок на секції. Гребінь вала, шпор і перемичок на всій довжині роблять на однаковій висоті з перевищенням над розрахунковим рівнем води в прудке на 0,2-0,5 м. Якщо гідрологічним розрахунком об'єм води не вмщується в прудку

перед валом, можна влаштовувати двох- і рідше триярусні вали, кожний з який затримує відповідну частину об'єму стоку.

Проект водозатримних валів складають на основі топографічного плану водозбірної площі (М 1:10000) і плану прибалкових ділянок, на яких знаходяться вали (М 1: 1000 або 1:2000 із горизонталями через 0,5 м).

Технологія будівництва валів наступна. На ділянках розміщення валів проводять оранку на глибину 25-30 см, після чого бульдозером знімають на 25 см рослинний шар під основу вала, шпори і виїмку. Шар зрушують у тимчасовий відвал за межі будівництва, а потім бульдозером ґрунт із виїмки переміщують у тіло вала. Вал, шпори й перемички пошарово через кожні 20 см ущільнюють ковзанками, при необхідності для кращого ущільнення ґрунт зволожують. Потім гребінь і укоси покривають рослинним шаром із тимчасового відвала, проводять ретельне планування і висівають багаторічні трави.

Для припинення процесів утворення ярів, розмивання та обвалів і зсувів на берегах річок, водойм, штучних каналів, гідроспоруд треба застосовувати різні протиерозійні заходи (рис. 22.10, 22.11).

Рис. 22.10. Заходи з припинення розмиву яру тином та залісенням схилів

Розміщення лісових протиерозійних насаджень обумовлено рельєфом і ерозійними утвореннями. Водорегулювальні, або стоково-поглинальні лісосмуги перехоплюють схилі води зверху, переводять поверхневий стік у підземний і захищають нижче лежачий більш крутий схил від змиву. Розташовуючи на орних схилах, такі смуги одночасно є і полезахисними.

Рис. 22.11. Боротьба із змиванням ґрунту при насадженні чагарників

Водорегулювальні лісосмуги шириною до 15 м проєктують, головним чином, на схилах опуклої або прямої форми. Розміщують їхній строго поперек схилу на переході положистого схилу в більш крутий. Необхідно, щоб стікаючі розсіяні струмки води входили в лісосмугу під прямим кутом, інакше при наявності наорювання скупчення води неминуче, що може спричинити утворення вимоїн. Для посилення водовбирної ролі смуг проводять боронування міжрядь і обвалування нижнього краю лісосмуги шляхом двохкратного проходу плантажного плуга з відвалом шару убік смуги (висота валика при цьому складає 0,5—0,6 м). У місцях перетинання лісосмуг із балками влаштовують затримуючі воду валики.

Відстань між водорегулювальними смугами на схилах крутістю до 4° не повинна перевищувати: на сірих лісових ґрунтах і опідзолених чорноземах — 350 м, на вилужених, типових, звичайних і південних чорноземах — 400 м, на темно-каштанових ґрунтах — 300 м. Конструкція водорегулювальних смуг ажурна.

Прибалкові й приярові лісосмуги шириною 12,5—21 м мають у своєму розпорядженні прямолінійні відрізки (для зручності обробки ґрунту) уздовж брівок балки або яру. Конструкція таких смуг — щільна, тип посадки — деревно-чагарниковий. Для прибалкових лісосмуг у степовій і лісостеповій зонах перевагу віддають дубу, а в лісовій — сосні звичайній і модрині сибірській. Недоцільно висаджувати породи дерев, що погано ростуть на змитих ґрунтах: ясени зелений і звичайний, клени гостролистий і польовий.

Відстань між рядами 2,5-3,0 м, в ряду — 0,5 м. Створюють вербогрупи близько 20 рослин на площадку (400-500 шт./1 га).

У прибалкових смугах варто саджати кореневі нащадкові чагарники й невеликі дерева — вишню звичайну й степову, терен, обліпиху, акацію білу. Рясні кореневі нащадки дає берест, деякі тополі, осика. Крім лісосмуг, для попередження ерозії ґрунту й поліпшення ландшафту застосовують суцільні й одинокі насадження на берегах балок, схилах ярів, крутих схилах, а також на дні й конусах виносу ярів.

Головним завданням фітомеліорації еродованих земель є комплексність з урахуванням впливу фітомеліоранту на зайняту ним площу і навколишнє середовище.

22.4. Кріплення вершин, вирівнювання й засипання ярів та балок

Завалювання вершин ярів — найпростіший спосіб боротьби з діючими ярами й розмивом берегів. Для цього використовують гній, солому, сміття. Спочатку вершину яру доцільно зрізати під кутом 20—25° і зробити жолобоподібну виїмку, а після завалити товстим шаром (більше 50—60 см) соломі або іншого матеріалу, поповнюючи завал щорічно.

Закріплення вершин ярів дерном здійснюють у такий спосіб. Спочатку їх зрізують бульдозером під ухил не більше 5—6° при ширині 3—5 м, формують жолобоподібний водотік, що покривають рослинним шаром товщиною не менше 30 см. Потім на цей шар настиляють дерен, який присипають землею, затінюють соломою й поливають. За літній період дернина стає стійкою.

Повне вирівнювання застосовують на ярах, у яких завдяки застосуванню гідротехнічних споруд і обвалуванню вода не надходить.

Вирівнювання крутих берегів проводять під кутом 12—15°. Його починають з устя яру: бульдозером зрушують ґрунт з обох укосів у яр, після чого з другої ділянки переміщують на нього рослинний ґрунт і рівномірно розподіляють. Роботу продовжують від однієї ділянки яру до іншої.

Верхову ділянку яру покривають рослинним ґрунтом, знятим при спорудженні водозатримного валу. При наявності крутих укосів можна залишати 1-1,5-метрову смугу недоторканого ґрунту з

наступним переміщенням його в яр. На дні вирівняного яру влаштовують земляні донні загати з водозливами, у яких збирається снігова й дощова вода. Це закріплює яр, поліпшує умови росту верби, тополі й вільхи (див. рис. 14.10)

Часткове вирівнювання проводять на ярах, де не припинено повне надходження води з водозбору. Вирівнюють тільки круті відкоси, ґрунт із який не завалює русло водотоку. Вирівняні відкоси задернують або засаджують лісом на терасах.

Повне або часткове засипання ярів проводять тільки в тих випадках, коли системою гідротехнічних заходів яр цілком захищений від притоку зливових і талих вод із водозбору. У залежності від глибини яру використовують різну техніку - бульдозери або екскаватори. У результаті засипання розрізнені яружні ділянки об'єднують у єдиний масив.

22.5. Лучно-меліоративні заходи

Під лучно-меліоративні заходи відводять найменш еродовані ярово-балкові землі, що включають прибрівкові, схиліві й донні ділянки. На деяких схилових ділянках після припинення випасу худоби вдається природним шляхом відновити гарний травостій. Еродовані площі піддають корінному або поверхневому залуженню в залежності від якості травостою. При цьому враховують місцеві умови.

Багаторічні трави є основним меліорантом для прискороного залуження сильно змитих схилів, під їх впливом припиняються ерозійні процеси й відкладаються принесені водою тверді наноси. Трави, вирощені в балках і великих вимоїнах, сприяють підвищенню шорсткості, знижують швидкість водного потоку, скріплюють коренями ґрунт і запобігають розмиву. Трави на гідрографічній мережі перешкоджають розмиву берегів, зміцнюють відкоси. Біля гідротехнічних споруд для підвищення їхньої стійкості проводять дернування.

Багаторічними травами засівають береги й схили балок, слабо піддані змиву, а також дрібно горбисті зсуви. Іноді тут розміщують культурні пасовища з нормованим випасом худоби. Для посіву трав проводять суцільну підготовку ґрунту на берегах шириною до 30 м або смугами шириною 10-20 м.

Насіння висівають зерно-трав'яними сівалками з внесенням добрив і прикочують. Для поліпшення природних травостоїв їх фрезерують. При фітомеліорації ярово-балкових земель важливо правильно вибрати асортимент трав і технологію їхнього застосування (табл. 22.2).

Таблиця 22.2. Зразковий склад травосумішей і норми висіву насіння при фітомеліорації берегів і днищ балок, кг/га

Місце розташування	Лісостеп		Степ	
	Трава	Норма висіву насіння	Трава	Норма висіву насіння
Береги балок тіньової експозиції	Костриця безоста	10-12	Еспарцет піщаний	50
	Костриця безоста	3-10	Люцерна синя гібридна	10
	Люцерна жовта	4-6	Вівсюг лучний	12
	Конюшина	4	Вівсюг лучний	10
Береги балок сонячної експозиції	Костриця безоста	10	Люцерна жовта	8
	Житняк широколистяний	5	Житняк широколистяний	5
	Еспарцет піщаний	30	Костриця безоста	12
	Люцерна жовта	4-5	Пирій	8
Суходільне дно балок	Костриця безоста	10	Костриця безоста	12
	Вівсюг лучний	8	Люцерна жовта	6
	Люцерна жовта	6-7	Пирій	8
Зволожено дно балок	Костриця безоста	10	Костриця безоста	10
	Тимофіївка	6	Пирій	3
	Конюшина	4	Люцерна жовта	4
	Конюшина гібридна	3-4	Конюшина лучна	4

Для кріплення пухких осипів у підніжжя крутих еродованих берегів і укосів ярів застосовують травосуміші з костриці польової, перстачу гусячого й інших трав. Конуси виносу засівають травами, стійкими до замулення й перезволоження (костриця безоста, вівсяниця лучна, райграс пасовищний, лядвенець рогатий, конюшина повзуча й ін.).

Для північних лісостепових районів рекомендований метод прискороного залуження травами із застосуванням багаторічного люпину. Його вирощують у чистих посівах і в сполученні з іншими травами. Люпин висівають одночасно із закріпленням ярів гідротехнічними спорудами або навесні, із брівки яру на відкоси врозкид нормою висіву насіння 35—40 кг/га. Його використовують також і для підготовки земель до наступного залісення.

На присіткових схилах і берегах балок люпин використовують як попередню культуру 3—4 роки для наступного їхнього залуження. Наприкінці літа під його покрив висівають коострець безостий, вівсяницю червону, люцерну жовту, лядвенець рогатий. Застосовують люпиново-злакові травосуміші, що складаються з райграсу високого, вівсяниці лугової і тимофіївки лугової по ранній зяблевій оранці з підсівом навесні однолітнього кормового люпину.

На Канівських пагорбах вершини й круті укоси ярів закріплювали багаторічними травами з коренево-стрижневих і кореневих рослин за участю лисохвосту лугового, мітлиці білої, чини лучної, люцерни жовтої й ін.

22.6. Боротьба з ерозійними й селевими явищами в горах.

Ерозія ґрунтів у горах більш виражена, ніж на схилах малої крутості, і наносить велику шкоду народному господарству не тільки на еродованій території, але й у долинах. У гірських умовах унаслідок сильно вираженого рельєфу утворюється підвищена концентрація поверхневого стоку, можливе оповзання крутих схилів і виникнення селевих потоків. Зсуви виникають унаслідок перезволоження ґрунтів на крутих схилах, складених із глинистих водотривких і водоносних шарів, що чергуються. Оповзання підсилюється, якщо шари залягають із нахилом убік схилу.

Зсуви приносять велику шкоду народному господарству, тому що можуть руйнувати великі площі узбережжя річок і морів. Від них часто страждають сільськогосподарські угіддя, промислові підприємства, дороги й населені пункти. Зсувні явища спостерігають найчастіше навесні після відтавання ґрунту. У нашій країні вони широко поширені на правому березі Дніпра, на Чорноморському узбережжі, на Південному березі Криму, в Карпатах.

Щоб уникнути зсувів влаштовують водовідвідні нагорні й

ловчі канали, що осушують зсувний масив; передбачають підпірні стінки (контрфорси), що перешкоджають сповзанню ґрунту; зміцнюють схил рослинністю й т.д. Якщо на зсувному схилі проводять зрошення, то приймають усі заходи проти фільтрації поливної води в підґрунтовий шар (улаштовують канали з протифільтраційним облицюванням, установлюють мінімальні норми поливу).

Селеві потоки — це нетривалі грязево-кам'яні потоки, що утворюються в горах і передгірних районах унаслідок злив, тривалих дощів, танення льодовиків і інших причин. Витрата селевих потоків досягає 2000 м³/с і більше, вони рухаються з великою швидкістю (часто сухими руслами), викликаючи величезні руйнування. Збиток від селевих потоків іноді досягає десятків мільйонів карбованців. Боротьба із селями представляє дуже складну проблему. Вона включає адміністративні, гідротехнічні й лісомеліоративні заходи.

Адміністративні заходи передбачають організацію служби оповіщення населення про можливе виникнення селевих потоків, пропаганду серед населення відомостей про правильне використання гірських схилів (часткова або повна заборона випасання худоби й оранки на водозборі, упорядкування лісокористування з проведенням при необхідності лише рубок догляду й ін.).

Гідротехнічні заходи зводяться до устрою на шляху руху селевого потоку системи загат, масивних насипних (гравітаційних) гребель, а також селепроводів і водоймищ. Основний з цих заходів - устрій гідротехнічних споруд.

Лісопосадки й збереження всілякої рослинності на водозборі — ефективний і довгочасно діючий протиселевий фактор. Однак лісопосадки в селенебезпечних районах сильно утруднені внаслідок сухості клімату.

Контрольні питання

1. Яке місце займають протиерозійні гідротехнічні споруди в протиерозійному комплексі? 2. Які споруди влаштовують для попередження площинної й лінійної водної ерозії ґрунту? Які області їхнього застосування, основні конструктивні особливості? 3. Що таке селі і як із ними борються?